

11^ο Συνέδριο «Ελληνική Γλώσσα και Ορολογία»

Αθήνα, 9-11 Νοεμβρίου 2017

(<http://www.eleto.gr/gr/Conference11.html>)

Σάββατο, 11 Νοεμβρίου 2017, 16:50–19:00

Ανοικτή συζήτηση:

Γλώσσα και ορολογία στη λογοτεχνία

(Γλωσσικά και ορολογικά ζητήματα που αντιμετωπίζουν οι συγγραφείς και οι μεταφραστές όταν καταπιάνονται με αντικείμενα ειδικών θεματικών πεδίων)

Φαντάσματα νεκρών όρων: ο εφιάλτης του μεταφραστή

Τεύκρος Μιχαηλίδης
(mtfcros@gmail.com)

Ο τίτλος της εισήγησης είναι δανεισμένος από ένα κείμενο που δημοσίευσε το 1734 ο George Berkeley, ασκώντας κριτική στο νέο εργαλείο που είχε εισάγει ο Νεύτων – τον πρόδρομο της σημερινής παραγώγου – δίνοντάς του το όνομα *fluxion*. «Και τι είναι αυτές οι fluxions», αναρωτιέται ο Berkeley. «Μήπως πρέπει να τις ονομάσουμε φαντάσματα νεκρών ποσοτήτων;»¹.

Η μεγαλύτερη δυσκολία που έχει να αντιμετωπίσει ο μεταφραστής κειμένων που αναφέρονται στην ιστορία των επιστημών, είναι οι όροι που έκαναν την εμφάνισή τους κατά την περίοδο της επιστημονικής επανάστασης και του διαφωτισμού ενώ στη συνέχεια εξαφανίστηκαν. Επειδή στη διάρκεια αυτής της περιόδου δεν υπήρχε επιστημονική δραστηριότητα στα Ελληνικά, οι όροι δεν απέκτησαν ποτέ ελληνικό αντίστοιχο. Ο σημερινός μεταφραστής είναι συνεπώς επιφορτισμένος με την υποχρέωση να μεταφράσει τον όρο με δική του ευθύνη. Αυτό, πέρα από το ενδεχόμενο διαφορετικοί μεταφραστές να μη συμφωνούν στο ποια είναι η καταλληλότερη λέξη, κυφορεί και ένα σοβαρό ιστορικό πρόβλημα: ένας επιστημονικός όρος δεν αποτελεί απλώς μια κωδικοποιημένη αναφορά σε κάποια έννοια. Αντικατοπτρίζει τη στάση της επιστημονικής κοινότητας απέναντι σε αυτή τη νέα έννοια. Συνεπώς ένας καταργημένος όρος πέρα από την καθαρά επιστημονική του σημασία είναι φορέας μιας πρόσθετης ιστορικής πληροφορίας, πληροφορίας που θα χαθεί, ή, ακόμα χειρότερα, θα αλλοιωθεί από μια ιστορικά ατεκμηρίωτη μετάφραση, όσο εύστοχα και αν αυτή αποδίδει το εννοιολογικό περιεχόμενο.

Πράγματι, η επιλογή μιας λέξης της καθημερινής γλώσσας για να σηματοδοτήσει μια νέα επιστημονική έννοια, που είναι υποχρεωτικά ορισμένη με ιδιαίτερη αυστηρότητα, αντικατοπτρίζει όχι μόνο την συνάφεια της έννοιας με την επιλεγμένη λέξη αλλά και τη διάθεση του «αναδόχου» απέναντι σε αυτή την έννοια. Όταν για παράδειγμα, το 1545, ο Girolamo Cardano επιλέγει να ονομάσει τους αρνητικούς αριθμούς, *numeri ficti*, (μυθοπλαστικούς αριθμούς;) προδίδει και τη δυσπιστία του απέναντι σε αυτό το νέο αντικείμενο που η μαθηματική αναγκαιότητα του επιβάλλει να αποδεχθεί, ενώ ο ίδιος μέσα του αμφισβητεί την ουσιαστική του ύπαρξη. Χαρακτηριστικό είναι μάλιστα ότι στο ίδιο έργο (*Ars Magna*) ονομάζει τους θετικούς *numeri ueri* (πραγματικούς αριθμούς – χρησιμοποιώντας έναν όρο που σήμερα έχει εντελώς διαφορετική σημασία). Την ίδια περίπου εποχή ο Michael Stifel (1487 – 1567) αποκαλεί τους αρνητικούς αριθμούς *numeri absurdi*. Αντίθετα, ο John Napier of Merchiston (1550 – 1617), μισό αιώνα αργότερα, έχοντας πλήρως συμφιλιωθεί με την ύπαρξή τους, τους ονομάζει απλώς *defectivi* – ελλειμματικούς.

¹ George Berkeley: *The Analyst, a Discourse Addressed to an Infidel Mathematician* (1734). And what are these Fluxions? The Velocities of evanescent Increments? And what are these same evanescent Increments? They are neither finite Quantities nor Quantities infinitely small, nor yet nothing. May we not call them the ghosts of departed quantities?

Την ίδια περιπέτεια βίωσαν και οι φανταστικοί αριθμοί που πριν την παγίωση του σημερινού όρου ονομάστηκαν *sophistici* (Cardano), *nonsense* (Napier), *inexplicables* (Girard), *incomprehensibles* (Huygens), *impossibles* (από πολλούς συγγραφείς). Η κατά λέξη μετάφραση αυτών των όρων δεν παρουσιάζει καμία δυσκολία, είναι ωστόσο αμφίβολο αν αντιπροσωπεύει πάντοτε αυτό που οι συγγραφείς ήθελαν να πουν.

Ανάλογο παράδειγμα αποτελεί η *metodo degli indivisibili* που ανέπτυξε περί το 1640 ο Bonaventura Cavalieri, ως μετεξέλιξη της μεθόδου της εξάντλησης που χρησιμοποίησε ο Αρχιμήδης για τον υπολογισμό μηκών και εμβαδών. Ο όρος *indivisibili* υποκρύπτει ακόμη την τοποθέτηση του Cavalieri απέναντι στην πάγια διάσταση ανάμεσα στο διακριτό και το συνεχές που ξεκινά από την εποχή του Ζήνωνος του Ελεάτη και συνεχίζεται μέχρι σήμερα. Οι όροι «άτμητα», «αδιαίρετα» ή ακόμα και «άτομα» μοιάζουν να μεταφράζουν ικανοποιητικά από γλωσσική άποψη το *indivisibili*, ποιος όμως από αυτούς (ή ποιος άλλος) το αποδίδει εννοιολογικά στο ιστορικό του πλαίσιο;

Χαρακτηριστικοί είναι οι όροι που επέλεξαν οι δυο συνιδρυτές του απειροστικού λογισμού για την έννοια της παραγώγου. Ο Νεύτων που επινοεί το νέο εργαλείο με σκοπό να το χρησιμοποιήσει στις φυσικές επιστήμες το ονομάζει *fluxions* (ροές;) ενώ ο Leibniz που προσεγγίζει το πρόβλημα από γεωμετρική σκοπιά προτιμά το *methodus tangentium directa* πριν καταλήξει στο *calculus differentialis*. Ήδη τα λεξικά της εποχής (*Mathematical Dictionary* - 1702) επισημαίνουν την ασυμβατότητα των όρων: «A different way....passes....in France under the Name of Leibnitz's Differential Calculus, or Calculus of Differences». Το λήμμα του λεξικού προσθέτει ένα ακόμη πρόβλημα στον μεταφραστή αφού στη σημερινή ορολογία *Differential Calculus* (Διαφορικός Λογισμός) και *Calculus of Differences* (Λογισμός των Διαφορών) υποδηλώνουν δυο ολότελα διαφορετικές έννοιες.

Ένας ακόμα ιδιαίτερα προβληματικός νεκρός όρος είναι η *Vis Viva* (ζώσα δύναμη την μεταφράζει το σχολικό εγχειρίδιο της Ιστορίας των Επιστημών και της Τεχνολογίας) που εισήγαγε ο Leibniz το 1686. Ο όρος είναι ιδεολογικά φορτισμένος αφού πίσω του κρύβεται η διαμάχη περί της παντοδυναμίας ή μη του Θεού και της ανάγκης ή μη περιοδικής παρέμβασής του για την διόρθωση του σύμπαντος.

Ας επισημάνουμε ότι από τα κείμενα του Leibniz προκύπτει ότι η *Vis Viva* ισούται με το γινόμενο της μάζας επί το τετράγωνο της κίνησης – με σημερινούς όρους θα ισοδυναμούσε με το διπλάσιο της κινητικής ενέργειας. Αντίθετα ο Descartes θεωρούσε ότι η διατηρούμενη ποσότητα είναι η *Quantité du mouvement* (ποσότητα της κίνησης;) που ισούται με το γινόμενο της μάζας επί την ταχύτητα κάτι που αντιστοιχεί στο μέγεθος που σήμερα ονομάζεται ορμή (momentum). Γράφει συγκεκριμένα: «quand un corps en pousse un autre, il ne saurait lui donner aucun mouvement, qu'il n'en perde en même temps autant du sien ; ni lui en ôter, que le sien ne s'augmente d'autant» (Όταν ένα σώμα ωθεί ένα άλλο, δεν του μεταβιβάζει παρά μόνο κίνηση που συγχρόνως χάνει το ίδιο· δεν του αφαιρεί κίνηση παρά μόνο όση αυξάνει τη δική του).

Όστόσο καμιά από τις μεταφράσεις δεν περιγράφει ούτε τη μεταφυσική διάσταση της *Vis Viva* ούτε την μάλλον συγκεχυμένη και ασαφή προσέγγιση του Descartes όταν μιλά για διατήρηση της *Quantité du mouvement*.

Η πληθώρα παρόμοιων προβληματικών καταστάσεων κατά τη μετάφραση αναδεικνύει νομίζω ένα σημαντικό δεοντολογικό ερώτημα: Έχει ο μεταφραστής το δικαίωμα (ή μήπως έχει την υποχρέωση) να επινοεί και να θεσμοθετεί όρους – ιδίως όταν οι όροι αυτοί στην πρωτότυπη γλώσσα τους είναι φορείς πολύ περισσότερης πληροφορίας από όση φέρει το εννοιολογικό της περιεχόμενο;

Το πρόβλημα που θίχτηκε πιο πάνω – και που δεν είναι το μόνο – δείχνει ότι ο Έλληνας μεταφραστής της επιστημονικής εκλαΐκευσης και της ιστορίας των επιστημών φέρει σήμερα ένα βάρος πολύ μεγαλύτερο από αυτό που αφήνει να εννοηθεί η λέξη που περιγράφει την ιδιότητά του. Το ερώτημα είναι αν είναι σε θέση να το σηκώσει και – στην αντίθετη περίπτωση – ποιες θα είναι οι συνέπειες στον ήδη πολύπαθο ελληνικό γραπτό λόγο.